

In the article the investigation of the addressee syntaxemes and its semantic variants in the simple sentence was held. It was investigated the primary function of the dative case as the main way of the expression of the addressee syntaxema and its semantic variants.

Key words: syntaxema, addressee, semantic variants of the addressee syntaxema, the dative case.

С. А. Романюк

СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

У пропонованій статті розглянуто статус сполучників у темпоральній функції в складнопідрядному реченні. З'ясовано особливості семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури конструкцій із темпоральним компонентом, уведеним за допомогою сполучників; показано трансформацію складних речень у прості неелементарні ускладнені речення.

Ключові слова: складнопідрядні речення часу, семантико-синтаксичні відношення, сполучні слова.

Складнопідрядні речення часу мають чітко окреслені показники граматичної структури, а саме: граматичні форми – видо-часові форми присудків головного й залежного речень, спеціальні сполучники, сполучні слова. Основним засобом вираження підрядного зв'язку та відношень між частинами складного речення є сполучник, який визначають як „незмінюване службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відношення між ними, причому вираження синтаксичного зв'язку є його основною функцією” [3, с. 585]. Важливою постає семантика поєднуваних компонентів, саме тому у нашій розвідці аналізові підлягають сполучники підрядності, що виражають часові семантико-синтаксичні відношення, а метою роботи є дослідження конструктивних характеристик сполучників підрядності у темпоральних складних реченнях, опис їхніх функціонально-семантичних особливостей у вираженні часу.

Складні речення з підрядними часовими є конструкціями, в яких граматичний зв'язок між головним і підрядним реченням не ґрунтується на принципі прислівникового підпорядкування, властивого, зокрема, складнопідрядним реченням із підрядними додатковими і означальними. Важливим аспектом постає з'ясування, що пояснює підрядна частина. К. Ф. Шульжук зазначає, що підрядні часу поширюють головну частину в цілому або ж уточнюють у ній обставину часу [20, с. 38]; у свою чергу С. Є. Долман зауважує, що підрядна часова частина може приєднуватися до співвідносного слова, яке виступає в головній частині в ролі обставини часу, до обставини часу, вираженої прислівником незайменникового походження, і до головної частини в цілому [17, с. 330]. І. Р. Вихованець та А. П. Загнітко також відзначають, що підрядні частини з темпоральною семантикою можуть співвідноситися в головній частині з антецедентами *тоді*, *доти* та ін. і можуть стосуватися змісту всієї головної предикативної частини [2, с. 324-325, 338-340; 8, с. 405]. В інших дослідженнях наголошується на тому, що у складнопідрядних реченнях із підрядними часовими граматичний зв'язок між головною і підрядною частинами ґрунтується тільки на підпорядкуванні підрядної частини всій головній [14, с. 347; 11, с. 539; 18, с. 326].

Немає єдиного погляду мовознавців на те, чим поєднуються підрядні частини часу. Багато дослідників аргументує, що складові частини складнопідрядних речень часу поєднуються сполучниками [10, с. 212-216; 9, с. 279-289; 14, с. 38; 16, с. 382-383; 12, с. 523-541; 11, с. 543-558], у інших працях – сполучниковими словами [14, с. 348; 18, с. 326; 17, с. 330-331; 2, с. 324, 338; 8, с. 405], зауважимо при цьому, що іноді ці поняття просто не розмежовані, а тому незрозуміло – чи всі сполучники можуть бути і сполучниковими словами, чи таке перетворення відбувається тільки з окремими формами. І. Г. Чердніченко наголошує на залежності від того, що пояснюється: якщо іменник, прикметник, займенник, прислівник, то це – сполучні слова, в інших випадках – сполучники [19, с. 100, 103, 107, 111, 113]. Б. М. Кулик зазначає, що деяким сполучникам можуть відповідати співвідносні слова – *коли* – *тоді*, *доки* – *доти*, *відколи* – *відтоді* [10, с. 212-216].

Сполучник є важливим граматичним засобом вираження узагальнених понять про суб'єктно-об'єктні, часові, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші зв'язки між предметами і явищами реального світу. Оскільки сполучник покликаний об'єднувати одиниці в єдине структурне ціле, то він належить до синтаксичних фактів. На відміну від прийменників, які разом з відмінковими формами іменних частин мови виражають смислові відношення між одиницями морфологічного рівня, сполучники виражають смислові зв'язки між одиницями синтаксичного рівня – однорідними або з лексичного чи логічного боку зіставлюваними членами речення, а також між частинами складного речення. А от І. Р. Вихованець стверджує, що сполучники доцільніше зараховувати до аналітичних синтаксичних морфем, тому що вони виражають семантику відношень, морфологічно не членуються і не виконують семантико-синтаксичних та формально-граматичних функцій членів речення [1, с. 30]. Підрядні сполучники вказують на односторонні семантико-синтаксичні відношення причини, мети, умови, допустовості, наслідку, порівняння, з'ясування, часу між підрядною і головною частинами, акцентуючи при цьому увагу саме на відповідній функції підрядної частини. Наприклад, часові сполучники *коли*, *відколи*, *як тільки*, *ледве*, *скоро*, *доки*, *поки*, *з того часу як*, *до того як*, *перед тим як*, *після того як*, *перш ніж* прогнозують у первинному складному реченні і значення одночасності, і різночасності: **Як тільки** ввійшов Скалозуб, Діна вся підтягнулась, як добрий породистий кінь (В. Винниченко) – значення одночасності; **Вже скоро** й місяць, як цей лист прийшов, а другого нема та й нема!.. (М. Кропивницький) – значення наступності; **Відколи** світ світом, не було того, щоб тільки одного триматись (М. Коцюбинський); **Робив, доки** сину витратив та зуба в роті не стало (Панас Мирний); **Гни** дерево, **поки** молоде, учи дітей, **поки** малі (Нар. тв.); **Поки** живе надія в хаті, Нехай живе, не виганяй (Т. Шевченко); **Але перш ніж** писати, він задав Чернишеві кілька запитань з його біографії (О. Гончар); **Але перш ніж** заговорити про самого поета, кілька слів про Нью-Йоркську Групу (В. Шевчук) – значення попередності. Крім підрядних сполучників, поєднувати частини складнопідрядного речення можуть і сполучні слова, наприклад: *як*, *коли*, *відколи*. **Як** побачив же

мужик кожуха, **Як** почав же лаять на всі боки (Б. Грінченко) – семантика одночасності; **Коли то** на трьох темних вістрях кровію сплив світ і дерево пізнало свій закон, тоді настала тиша й не було голубів (Б. Рубчак); Такого звіра ні видано ні чувано, **відколи** світ світом і ліс лісом (І. Франко) – значення попередності.

У дослідженнях останніх років [Див. 6] до сполучників відносять аналітичні одиниці, утворені з традиційного сполучника та частки на зразок *аби тільки, якби тільки, як тільки, коли тільки, коли б тільки, коли б лише, коли б лиш* та ін., пояснюючи, що „саме з часткою вони становлять функціонально цілісні релятивні одиниці” [Там само, с. 6]. Ці сполучники наділені властивістю виражати семантико-синтаксичне відношення базового сполучника з певним значеннєвим відтінком. Як приклад К. Г. Городенська наводить сполучник підрядності *як*, який виражає часові семантико-синтаксичні відношення і похідний від нього сполучник підрядності *як тільки*, що виражає часові семантико-синтаксичні відношення, але при цьому вказує на швидке настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині речення. Розгляньмо цей приклад детальніше: *Ото вже як пішло із первовіку, то так уже на всі віки вперед* (Ліна Костенко) – пор.: **як тільки** пішло із первовіку...; **Як** він умер, весь світ сльозами повен в дощах стояв по самий Базавлук! (Ліна Костенко) – пор.: **Як тільки** він умер... Бачимо, що у модельованих варіантах відбулося посилення семантики раптовості перебігу дії.

Підрядні частини складного речення поєднуються сполучниками *коли, як, в той час як, тим часом як, в той час коли, доки, поки, в міру того як, після того як, перш ніж, перш як, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, з того часу як, з того часу коли, з тих пір як, як тільки, лиш тільки, тільки (тільки-но), щойно, ледве, лише*. Наприклад, значення одночасності у первинному реченні передають сполучники *коли, як*: *Юра аж з ноги на ногу переступає, коли побачить невдалий хід свого обранця, але мовчить* (Р. Іванчук); *Дуже, певно, сердились диліжанси, як на світ з'явилася перша конка* (Л. Костенко); *Сьогодні Яків пішов на роботу, ледь почало світати* (А. Дімаров); значення попередності передають сполучники *перш ніж, доки, поки*: *Ще довго довелося чекати Олені, перш ніж почувлися його кроки* (В. Земляк); *Лежали обоє безпомічні, доки до них не підповзла маленька рудоволоса медсестра* (І. Цюпа). Деякі з цих сполучників можуть співвідноситися у головній частині з темпоральними корелятами *тоді, доти, відтоді*, утворюючи пари: *тоді – коли; тоді – як; доти – доки, доти – поки; відтоді – відколи, відтоді – коли, відтоді – як*: *Прокинулася лише тоді, коли в коридорі задеренчав дзвоник* (А. Дімаров); *І навіть тоді, коли вже й збирати було нічого, стояв ще якийсь час* (В. Козаченко); *Коли душа посоловіє, тоді уже не до краси* (Л. Костенко); *Доки є дорога й рух, доти, брате, ми безсмертні* (Б. Олійник); *День за днем, рік за роком минає четвертий рік відтоді, як він працює у Ширяєва* (О. Іваненко); *Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лише одного коня і малий візок із дубівки дишло* (В. Стефанік); *Відтоді кожен мід Дениса слід пізнати, коли із блешинею пройшов він по ставу* (М. Рильський). Але слід зауважити, що морфологічна природа корелятивів *тоді, доти, відтоді* у лінгвістичній літературі на сьогодні остаточно не визначена. І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська кваліфікують їх як частки [12, с. 526, 535, 538], хоча роблять це не послідовно, зазначаючи в іншому місці: „*тоді – коли* – це поєднання формалізованого прислівника зі сполучником” [Там само, с. 527]. Складнопідрядні речення виступають первинною формою вираження відношень логічної зумовленості – це базова структура для утворення багатьох вторинних синтаксем (серед них – і темпоральних). Як зазначає К. Г. Городенська, „у межах складнопідрядних речень вторинні предикатні синтаксеми утворюються внаслідок згортання предиката підрядної частини, що спричиняється до появи відпредикатного іменника. Підрядні сполучники, що вказують на семантико-синтаксичні відношення підрядної частини до головної, замінюються прийменниками” [6, с. 133]. Внаслідок такого перетворення зі сполуки іменника з прийменником постає єдина синтаксема, наділена властивостями згорненої підрядної частини речення. Виражена прийменниково-відмінковою формою, вторинна предикатна синтаксема вказує на семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення. У такій сполуці прийменник стає виразником певного різновиду темпоральних відношень, замінюючи при цьому сполучник чи сполучне слово у первинному реченні, а віддієслівний іменник відображає згорнений предикат його підрядної частини. Наприклад: **Коли** настануть дощові дні, хмари димують → **В дощові дні** хмари димують над самою улоговиною (О. Гончар); **Як** прийшла весна, у селянина зовсім не стало хліба → **На весну** у селянина зовсім не стало хліба (Б. Грінченко); **З приходом весни** у селянина зовсім не стало хліба; **Коли** ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпним (М. Коцюбинський) → **З підходом** до базару Абібула оглушив клекіт життя; **В темну ніч** ми збирались громадкою йти так поважно, немов у пригоді мали стати кому (Леся Українка); **З настанням темної ночі** ми збирались йти...; **Темної ночі** ми збирались йти... → **Коли** настала темна ніч, ми збирались громадкою йти...; **Того весняного дня** за цвинтарем стояв голодний ярмарок, на якому мучились люди й худоба (М. Стельмах) → **Коли** настав весняний день, за цвинтарем стояв голодний ярмарок.

Підрядна темпоральна частина може займати в реченні будь-яку позицію – препозицію, постпозицію й інтерпозицію: *Коли ти навіть звався – Малоросія, твоя поетеса була Українкою!* (Л. Костенко); *Уже надвечір, коли багато людей вишло на прогулянку, вони пішли на річку через луки з стіжками свіжого сіна* (А. Дімаров); *Іноді, коли вогонь розгортався ясніше, навколо багаття вимальовувались постаті людей* (Г. Тютюнник); *Ох і наробила ж крику тітка Горпина, коли вискочила на те бойовисько із хати* (А. Дімаров). При постпозиції (рідше інтерпозиції) підрядної частини у головній частині можуть уживатися компоненти *то, так*: *А як лід на ріках сколеться, то лугами повесні на майдани і околиці понесу свої пісні* (А. Малишко); *Коли сказав про те дідушеві, так він три дні сміявся* (Ю. Збанацький); *Ну вже тепер, як тільки насмілюся, так і підійду* (Марко Вовчок). І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська інтерпретують їх як частки і вказують, що вони використовуються, коли треба підкреслити початок постпозитивної головної частини. Вони не змінюють часового значення речення, а тільки увиразнюють його, тому є справжніми частками [Слинько 12, с. 526]. А. П. Загнітко вважає, що *коли... то* і його різновиди являють собою подвійні сполучники, частини яких не взаємопередбачують одна одну, тому *то* в головній частині є факультативним [Загнітко 2001, с. 387]. Ця думка є небезпідставною, оскільки в працях з морфології подібні сполуки *якщо... то, як... то* подаються як парні (двомісні)

сполучники [13, с. 515; 15, с. 471-472; 7, с. 307-308; 16, с. 306]. Словники української мови подають серед різних інтерпретацій *то* й таку: уживається в ролі сполучника-відповідника, що виступає на початку одного (звичайно головного) речення для підкреслення його співвідносності з попереднім (переважно підрядним) із часовим значенням [4, с. 1251]. Фактичний матеріал, проаналізований нами, засвідчує, що поєднання *коли... то, як... то* трапляються в реченнях із відношеннями одночасності подій в головній та підрядній частині: *Ще коли був живий Єгор, то писав, що хліба там багато-багато* (І. Цюпа); *Коли не їдь, то все підтирай воза стиною* (І. Нечуй-Левицький), особливо ж, коли значення одночасності ускладнюється значенням взаємозумовленості двох дій чи станів: *Коли навколо тебе всі трудяться, щось творять, то відповідні біотоки й на тебе йдуть* (О. Гончар).

Отже, все вищесказане свідчить, що складнопідрядні речення з підрядними темпоральними частинами потребують подальшого детального вивчення як у плані їх формально-синтаксичної структури, так і з семантико-синтаксичного погляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993.
3. Вихованець І. Р. Сполучник // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2000. – 586 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002.
5. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Київ-Херсон, 2007. – 340 с.
7. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
8. Загітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001.
9. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навчальний посібник. – К.: НМК ВО, 1992.
10. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. 2.
11. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1982.
12. Слинько І. І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуїванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994.
13. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969.
14. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
15. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997.
16. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 2000.
17. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О. Д. Пономарева. – Вид. 2-ге, перероб. – К.: Либідь, 2001.
18. Русановський В. М., Жовтобрюх М. А., Городенська Е. Г., Грищенко А. А. Украинская грамматика / Отв. ред. В. М. Русановский. – К.: Наукова думка, 1986.
19. Череди́нченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1959.
20. Шульжук К. Ф. Складні речення в українській мові: Посібник для вчителя. – К.: Радянська школа, 1989.

It is examined in the suggested article the conjunction status within temporal function in the complex sentence. Defined specifications of semantic syntactical and formal syntactical structure of conjunction with temporal components introduced by the means of conjunction; described transformation of complex sentences into simple non elementary complexed sentences.

Key words: complex sentences of time, semantic-syntactical relations, conjunctive words.

С. В. Соколова

ВІДПРИСЛІВНИКОВА ІНТЕР'ЕКТИВАЦІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті здійснено опис умов та особливостей відприслівникової інтер'ективації, виявлено семантичні передумови та закономірності переходу прислівників у вигук.

Ключові слова: прислівник, вигук, транспозиція, транспоноване слово, транспозит, інтер'ективація, оказіоналізм.

Одним із проявів асиметрії мови є відприслівникова транспозиція, до якої належать не лише факти повного міжчастиномовного переходу, а й потенційні наближення лексико-граматичного класу прислівників до інших частин мови, що знаходить вияв у випадках часткової відприслівникової транспозиції, в реалізації прислівником синтаксичної функції іншого лексико-граматичного класу та в оказіональній транспозиції.

У сучасній лінгвістиці процеси транспозиції прислівників у вигук частково розглядають: Л. І. Мацько [7], В. М. Мігірін [8], В. В. Бабайцева [1] та ін. Але всебічних і ґрунтовних монографічних наукових розвідок щодо шляхів і можливостей таких переходів із лексико-граматичного класу прислівників у сучасному мовознавстві немає.

Мета дослідження – з'ясувати можливості переходу прислівників у вигук, тобто причини та умови, за яких відбувається процес інтер'ективації; виявити семантичні передумови та закономірності таких процесів.

Інтер'ективацією (від. лат. *interjectio* – вигук, вставка, проміжок) називають перехід інших частин мови у вигук. До лексико-граматичного класу вигуків відносять слова, які служать для безпосереднього вираження емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонувань мовців. Вигук, займаючи окреме місце серед інших частин мови, стоять поза системою повнозначних і службових слів [24: 399-400; 165; 4; 5]. Вони не мають спеціальних граматичних показників і зовсім позбавлені номінативної функції.

Перехід прислівників у вигук відбувається тільки на синтаксичному рівні: категоріальне значення прислівника (KZ_{Adv}) змінюється на категоріальне значення вигука (KZ_{Ins}), морфологічне оформлення (МО) є сталим для обох лексико-